Gdański Rocznik Ewangelicki, vol. XV, 2021
DOI: 10.48540/gre.2021.14

ks. Grzegorz Olek
ORCID: 0000-0003-3505-6648

Niewolnik czy sługa? Protestancka tradycja przekładu słowa *doúlos* w listach więziennych w *Corpus Paulinum*

Streszczenie: Artykuł poświęcono analizie sposobu przekładu greckiego słowa *doúlos* na język polski na przykładzie tłumaczeń protestanckich Biblii, powstałych od drugiej połowy XX-wieku. Bazę stanowią listy więzienne, w których słowo to jest w wyraźny sposób powiązane z realiami Cesarstwa Rzymskiego I w. n.e. Do porównania wykorzystano rewizje Biblii gdańskiej z XXI-wieku, tłumaczenia ekumeniczne oraz rzymskokatolickie. Przekłady protestanckie preferują wyraźnie tłumaczenie przez „sługę", nawet tam, gdzie *doúlos* dotyczy relacji pomiędzy panami i niewolnikami, a przekłady ekumeniczne oraz rzymskokatolickie, powstałe w podobnym czasie, oddają je przez „niewolnika". Wydaje się, iż przyczyną istnienia tej wyraźnej różnicy jest stały wpływ języka Biblii gdańskiej na protestanckie tłumaczenia oraz konserwatyzm języka religijnego, charakterystyczny dla mniejszości wyznaniowych.

Słowa kluczowe: Biblia gdańska, *doúlos*, niewolnik, sługa, protestantyzm, Biblia, listy więzienne, Apostoł Paweł, polskie przekłady Biblii

Summary: Slave or Servant? Protestant Tradition of Translation of the Word *doúlos* in Prison Letters from *Corpus Paulinum*

The Article analyses the way in which Polish protestant Bible translations translate the Greek word *doúlos*. Under analysis are translations, that have been done from the second part of the 20th century. Prison letters from *Corpus Paulinum* are basis for the comparison – in these letters the word *doúlos* is directly connected with the realities of the Roman Empire of the 1st Century A.D. In the comparison were also included the revisions of the Gdansk Bible from 21st Century, ecumenical and roman-catholic translations of the Bible. Protestant translations are clearly preferring to translate *doúlos* as „servant", even there, where *doúlos* is strictly connected with the master – servant relationship. At the same time in these occurrences the ecumenical and roman-catholic translations do translate by using the word "slave". It is probable that this is due to the fact of steady and lasting impact of the Gdansk Bible on protestant translations and conservatism of the religious language, characteristic for denominational minorities.

Keywords: Gdansk Bible, *doúlos*, slave, servant, Protestantism, Bible, prison letters, Apostle Paul, Polish Bible translations

Exegetisches Wörterbuch zum Neuen Testament w haśle omawiającym greckie słowo *doúlos* (niewolnik) zwraca uwagę na kontrast pomiędzy znaczeniem tego słowa w świecie grecko-rzymskim, a jego adaptacją znaczeniową w Nowym Testamencie[1]. W świecie grecko-rzymskim był on zasadniczo uosobieniem zaprzeczenia idei niezależności, wolności i samostanowienia o swoim losie[2], w kontekście chrześcijańskim natomiast stał się m.in. ważną metaforą zupełnego poświęcenia sprawie Chrystusa[3] czy też stanem i rolą społeczną, które można wykonywać z motywacją wiary chrześcijańskiej (zwłaszcza części parenetyczne Ef i Kol, szerzej o tym w dalszej części artykułu).

Tłumacze Nowego Testamentu na język polski oddają to słowo albo przez „sługę" albo „niewolnika"[4], przy czym decydujący każdorazowo powinien być bezpośredni kontekst pisma i jego specyfika. Szczególnie interesującą w tej kwestii jest grupa listów z *Corpus Paulinum*, tzw. listów więziennych – Flp, Flm, Kol, Ef, które w swojej treści nawiązują do sytuacji uwięzienia

[1] A. Weiser, *δούλος*, [w:] *Exegetisches Wörterbuch zum Neuen Testament*, t. 1, szp. 845–848, wyd. 3 przejrzane i poprawione, Stuttgart 2011 (dalej jako EWNT); por. z uaktualnionym angielskim wydaniem *Theologisches Begriffslexikon zum Neuen Testament*: *New International Dictionary of New Testament Theology and Exegesis* (dalej jako NIDNTT), red. M. Silva, t. 1, wyd. 2, Grand Rapids, Mi 2014, s. 767–768.

[2] Nieprzypadkowo to właśnie *pistis/fides* niewolnika ceniono najwyżej i oczekiwano jej nawet po wyzwoleniu, już w roli klienta względem patrona, wcześniejszego właściciela. Zob. dla realiów rzymskich: F. Dupont, *Daily Life in Ancient Rome*, trans. by Ch. W. Cambridge, Ma 1993, s. 62–69.

[3] Zob. monografia: H. Murray, *Slave of Christ. A New Testament Metaphor for Total Devotion to Christ*, NSBT, t. 8, Downers Grove, Il. 1999.

[4] Wydaje się, że słowniki teologiczne częściej niż inne podają pierwsze tłumaczenie, nie uzasadniając wystarczająco tego sposobu przekładu. Węclewski podkreśla znaczenie przenośne i specyficzne dla NT, podając łacińskie odpowiedniki *servus* i *serva*: *Słownik grecko-polski*, opr. Z. Węclewski, Warszawa 1905, s. 187; w słowniku Abramowiczówny nie podaje się możliwości tłumaczenia przez „sługa": *Słownik grecko-polski*, red. Z. Abramowiczówna, t. 1, Warszawa 1958, s. 599; w słowniku Jurewicza zmieniona jest kolejność względem Węclewskiego – „sługa" jest trzecim z kolei możliwym tłumaczeniem greckiego *doúlos*: *Słownik grecko-polski*, oprac. O. Jurewicz, t. 1, Warszawa 2000, s. 230; por. *Wielki Słownik grecko-polski*, oprac. R. Popowski, wyd. 4 poprawione, Warszawa 2006, s. 144.

i są skierowane do kościołów w przeważającej mierze lub całkowicie poganochrześcijańskich[5]. *Doúlos* jest w nich użyte zarówno dosłownie, jak i przenośnie, w odniesieniu do członków wspólnoty, nadawców listu, jak i Chrystusa[6]. Tym samym stanowią interesujący korpus tekstów do porównania polskich tłumaczeń, aby sprawdzić stosowność, odpowiedniość i powiązanie z kontekstem. Pomimo tego, że tylko Flp i Flm są protopawłowe, a Kol i Ef raczej deuteropawłowe, nie stanowi to większej przeszkody dla niniejszej pracy. Niewolnictwo należało do niekwestionowanych elementów starożytnego świata, a w świecie rzymskim instytucja ta przybrała najbardziej złożoną i rozbudowaną postać instytucjonalną, stanowiąc ważny element porządku społeczno-ekonomicznego[7]. W piśmiennictwie chrześcijańskim *doúlos* zyskuje dodatkowe znaczenia, zaczerpnięte z tradycji Septuaginty, gdzie hebrajski *ewed* może odnosić się zarówno do egipskiej niewoli, statusu poddanych w Królestwie Judy i Izraela, jak i wyrażać szczególną relację zależności od Boga Izraela[8]. Przy tłumaczeniu każdego pisma NT należy wziąć pod uwagę obie wielkości i dokonać odpowiedniego przekładu. Wydaje się jednak, iż tłumacze z jakichś powodów unikają tłumaczenia *doúlos* przez „niewolnik", preferując „sługę" nawet tam, gdzie stoi to w jawnej sprzeczności z kontekstem starożytnym (zwł. formuły parenetyczne, względnie „tablice domowe", skierowane do niewolników w Ef i Kol). Instytucja służby jest równie obca

[5] W ostatnich dziesięcioleciach można zauważyć coraz rzadsze traktowanie tych listów jako grupy niejako homogenicznej, ze względu na kontekst, kwestię autorstwa Ef i Kol oraz datację, co uwidacznia się w wydawanych komentarzach – oczywiste niejako komentowanie łącznie Flm, Kol i Ef staje się coraz rzadszą praktyką, a jeśli już tak się dzieje, wymaga to uzasadnienia – jak np. w komentarzu Hansa Hübnera, który traktuje omówienie ich zbiorczo jako analizę przejścia od myśli protopawłowej (Flm) do deuteropawłowej (Kol, Ef). Patrz także różnice pomiędzy perspektywą Dąbrowskiego, Rakocego i Gnilki, z których pierwszy uznaje Pawłowe autorstwo wszystkich trzech listów, drugi tylko Flm i Kol, a trzeci wyłącznie Flm. E. Dąbrowski, *Dzieje Pawła z Tarsu*, wyd. 3 uzupełnione i poprawione, s. 621–626; J. Gnilka, *Paweł z Tarsu*, tłum. W. Szymona, Kraków 2001, s. 446–447; W. Rakocy, *Paweł Apostoł. Chronologia życia i pism*, Częstochowa 2003, s. 285–328; H. Hübner, *An Philemon. An die Kolosser. An die Epheser*, HNT, t. 12, Tübingen 1997, s. 9–12.

[6] A. Weiser, *δούλος*, [w:] EWNT, dz. cyt., szp. 851–852.

[7] Zob. podsumowanie analiz instytucji starożytnego niewolnictwa w L. Schumacher, *Niewolnictwo antyczne. Dzień powszedni i los niewolnych*, tłum B. Mroziewicz, Poznań 2005, s. 285–292.

[8] Szerzej te wystąpienia, razem z okresem drugiej świątyni, omawia hasło z NIDNTT, t. 1, s. 768–770.

odbiorcom tłumaczeń NT na język polski[9], co instytucja niewolnictwa, a doszukiwanie się w większości wystąpień słowa *doúlos* nawiązań do formuły posłannictwa i szczególnej więzi z Bogiem Izraela, znanych z Septuaginty, wydaje się nieuzasadnione[10].

Celem niniejszej pracy jest studium sposobu przekładu terminu *doúlos* na język polski na przykładzie jego wystąpień w listach więziennych.

Szczególnie interesujące wydała się analiza tłumaczeń protestanckich[11], które od XVI wieku cechowała specyficzna tradycja przekładu kluczowych pojęć reformacyjnej nauki[12], a które utrwalił sukces przekładu Biblii gdańskiej w środowisku ewangelików wyznania augsburskiego i reformowanego[13]. Ten przekład i jego późniejsze rewizje kształtowały język życia duchowego ewangelików w Polsce przez ponad trzy wieki[14]. Kościoły protestanckie stanowią nieliczną mniejszość wyznaniową na terenie Rzeczypospolitej Polskiej – wg danych GUS na rok 2018 istniało 87 wyznań protestanckich i o tradycji

[9] I to już od ponad 50 lat – patrz *Słownik języka polskiego* pod red. W. Doroszewskiego, który podaje dla słowa „sługa" znaczenie pierwotne jako przestarzałe, funkcjonalne (sługa miejski) jako dawne, a typowo kościelne (sługa Boży) jako frazeologizm. *Słownik języka polskiego*, pod red. W. Doroszewskiego, online: www.sjp.pwn.pl/doroszewski [dostęp: 31.05.2021].

[10] Weiser przekonywająco argumentuje za tłumaczeniem m.in. Flp 2,7 przez „Sklave", wskazując na kontekst i logikę hymnu oraz na różnicę pomiędzy *pais Theóu* a *doúlos* w Septuagincie. Por. A. Weiser, *δούλος*, [w:] EWNT, dz. cyt., szp. 852.

[11] Rozumiejąc protestantyzm w szerokim tego słowa znaczeniu. Zob. Z. Pasek, *protestantyzm* (hasło), [w:] *Religia. Encyklopedia PWN*, t. 8, Warszawa 2003, s. 275–279 (dalej jako RelEnc); M. Noll stara się wykazać, iż protestantyzm jednoczy przypisywanie wysokiej rangi Pismu Świętemu Starego i Nowego Testamentu, pomimo i wbrew znaczącym różnicom. Zob. M. A. Noll, *Protestantyzm. Krótkie wprowadzenie*, tłum. M. Potz, Łódź 2021, s. 9–17.

[12] I. Winiarska-Górska zwraca uwagę na kluczowe pojęcia teologiczne dla reformacyjnej nauki, jak np. „upamiętanie" i lutrową próbę połączenia wierności brzmienia tekstu greckiego, komunikatywności i zgodności z pryncypiami teologicznymi. Zob. I. Winiarska-Górska, *Język, styl i kulturowa rola szesnastowiecznych protestanckich przekładów Nowego Testamentu na język polski: między nowatorstwem a tradycją*, [w:] *Polszczyzna biblijna. Między tradycją a współczesnością*, red. S. Koziara i W. Przyczyna, Teolingwistyka 6, t. 1, Tarnów 2009, s. 279–312.

[13] Zob. M. Wojciechowski, *Biblie polskie*, [w:] RelEnc, t. 2, s. 88–89.

[14] Szczegółowo o powstaniu, roli i znaczeniu Biblii gdańskiej zob. *Z problemów reformacji*, red. M. Uglorz, t. 5, Warszawa 1985.

protestanckiej, które liczyły łącznie 147,9 tys. członków[15]. Z tego najwięcej liczył Kościół Ewangelicko-Augsburski (61.217), Kościół Zielonoświątkowy (25.152) i Kościół Adwentystów Dnia Siódmego (9.726)[16]. Szczególną uwagę zwrócono na przekłady, które można traktować jako oficjalne, przeznaczone do użytku liturgicznego[17] albo przy których powstaniu wyznania te brały udział[18]. Nasuwa się pytanie, na ile wspomniane wcześniej wyznaniowe tradycje przekładu są nadal obecne w translacjach powstałych po drugiej wojnie światowej, i czy można dopatrzyć się ich w sposobie tłumaczenia greckiego słowa *doúlos*. Z tego powodu dokonano analizy ważniejszych polskich tłumaczeń protestanckich (dokonanych przez instytucje i tłumaczy identyfikujących się jednoznacznie z szeroko rozumianym protestantyzmem), wydanych po drugiej wojnie światowej, które bazują na tekście greckim NT według wydań krytycznych tekstu greckiego. Aby zweryfikować istnienie *differentia specifica* tłumaczeń protestanckich, próbę kontrolną stanowią tłumaczenia ekumeniczne, najnowsze rewizje Biblii gdańskiej oraz wybrane, ważniejsze tłumaczenia rzymskokatolickie. Przekłady te reprezentują całą paletę metodologii – od ekwiwalencji formalnej do dynamicznej.

Dla dokonania porównania przyjęto następujące przekłady (w nawiasie podano skrót użyty w tabeli):

[15] Patrz *Wyznania religijne w Polsce w latach 2015–2018*, opr. zespół, GUS, Warszawa 2019, s. 28–29 online: https://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/inne-opracowania/wyznania-religijne/wyznania-religijne-w-polsce-20152018,5,2.html [dostęp: 27.05.2021].

[16] Tamże, s. 124, 141, 145.

[17] W przypadku Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego jest to Biblia gdańska, Biblia warszawska i Biblia ekumeniczna.

[18] Takie znaczenie mają naturalnie przekłady wydane przez *Towarzystwo Biblijne w Polsce*, gdyż wszystkie trzy Kościoły mają swoich przedstawicieli w Komitecie Krajowym Towarzystwa, nie dotyczy to jednak Biblii ekumenicznej, która choć dopuszczona jest w Kościele Ewangelicko-Augsburskim do użytku liturgicznego, to jej przekład został dokonany przez międzywyznaniową komisję. Zob.: https://tb.org.pl/about-2/komitet-krajowy/ [dostęp: 27.05.2021].

Tłumaczenia protestanckie:
Biblia gdańska (rewizja królewiecka 1738[19] – BGK)[20]
Biblia Brytyjskiego i Zagranicznego Towarzystwa Biblijnego (BW)[21]
Nowy Testament Przekład Współczesny (NTW)[22]
Nowe Przymierze przekład literacki (NPL)[23]
Nowe Przymierze przekład dosłowny (NPD)[24]

Rewizje Biblii gdańskiej w XXI-wieku:
Uwspółcześniona Biblia gdańska (UBG)[25]
Nowa Biblia gdańska (NBG)[26]
Dzisiejsza Biblia gdańska (DBG)[27]

[19] J. Szeruda w artykule z 1932 r. podaje to poprawione wydanie F. A. Schultza z Królewca z 1738 r. jako podstawę wszystkich późniejszych edycji Biblii gdańskiej do lat 30. XX-wieku. Tekst Biblii gdańskiej z 1958 r. (przypis poniżej), który będzie porównywany w artykule, jest identyczny z rewizją Królewiecką 1738. Por. J. Szeruda, *Geneza i charakter Biblii gdańskiej*, [w:] *Z problemów Reformacji*, red. M. Uglorz, Bielsko-Biała 1985, s. 16; por. edycję z 1958 r. z dostępnym elektronicznie wydaniem z roku 1854 ze wstępem F. A. Schultza, online: https://polona.pl/item/biblia-to-iest-wszystko-pismo-swiete-starego-i-nowego-przymierza-podlug-edycyi,ODM2MjUwNzY/4/#info:metadata [dostęp: 7.06.2021].

[20] *Biblia Święta to jest całe Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu z hebrajskiego i greckiego języka na polski pilnie i wiernie przetłómaczona*, Warszawa 1958.

[21] *Biblia to jest Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu. Nowy przekład z języków hebrajskiego i greckiego opracowany przez Komisję Przekładu Pisma Świętego*, wyd. 8, Warszawa 1990.

[22] *Nowy Testament. Nowy przekład z języka greckiego na współczesny język polski*, wyd. 1, Warszawa 1991.

[23] *Biblia to jest Pismo Święte Starego i Nowego Przymierza. Przekład z języka hebrajskiego, aramejskiego i greckiego*, wyd. 1, Poznań–Tarnobrzeg 2017.

[24] *Biblia to jest Pismo Święte Starego i Nowego Przymierza. Przekład dosłowny z języka hebrajskiego, aramejskiego i greckiego*, wyd. 2, Poznań–Tarnobrzeg 2020.

[25] *Pismo Święte – Stary i Nowy Testament. Pilnie i wiernie przetłumaczone w 1632 roku z języka greckiego i hebrajskiego na język polski, z uwspółcześnioną gramatyką i aktualnym słownictwem*, Toruń 2017.

[26] *Biblia, czyli Pismo Święte Starego i Nowego Przymierza (Testamentu)*, Katowice 2012.

[27] *Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu*, Mszczonów 2019.

Przekłady ekumeniczne:
Ekumeniczny Przekład Przyjaciół (EPP)[28]
Biblia Ekumeniczna (BE)[29]

Przekłady rzymskokatolickie i powstałe w kręgach rzymskokatolickich (w dalszej części artykułu nazywane łącznie „rzymskokatolickimi"):
Biblia Tysiąclecia[30] wyd. II[31], III[32] i V[33] (BT2, BT3, BT5)
Biblia poznańska (BP)[34]
Biblia warszawsko-praska (BWP)[35]
Biblia Edycji Świętego Pawła (BEP)[36]
Nowy Testament. Nowy Przekład Dynamiczny (NPD)[37][38]

[28] *Pismo Święte Nowego Testamentu. Ekumeniczny przekład przyjaciół*, wyd. 2 poprawione, Kraków 2016.

[29] *Biblia Ekumeniczna to jest Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu z księgami deuterokanonicznymi. Przekład ekumeniczny z języków oryginalnych*, wyd.1, Warszawa 2017.

[30] Od wydania drugiego BT została wprowadzona do liturgii, a więc zyskała oficjalny status, a wydanie czwarte jest dodrukiem wydania trzeciego, stąd ograniczono się do wydania drugiego, trzeciego i piątego. Szczegółowe różnice pomiędzy wydaniami omawia w swojej dysertacji Pietkiewicz – R. Pietkiewicz, Biblia Tysiąclecia *w tradycji polskiego edytorstwa biblijnego*, Wrocław 2004, online: https://digital.fides.org.pl/dlibra/docmetadata?id=730 [dostęp: 30.05.2021].

[31] *Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu w przekładzie z języków oryginalnych*, wyd. 2 zmienione, Poznań–Warszawa 1971.

[32] *Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu w przekładzie z języków oryginalnych*, wyd. 3 poprawione, Poznań–Warszawa 1980.

[33] *Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu w przekładzie z języków oryginalnych*, wyd. 5 Poznań–Warszawa 1980

[34] *Pismo Święte. Stary i Nowy Testament w przekładzie z języków oryginalnych*, wyd. 1 dodruk, Poznań 2020.

[35] *Pismo Święte Nowego Testamentu w przekładzie z języków oryginalnych opracował Kazimierz Romaniuk*, wyd. 3, Kraków 2015.

[36] *Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu. Najnowszy przekład z języków oryginalnych z komentarzem*, Częstochowa 2011.

[37] *DOBRA WIADOMOŚĆ o ratunku w Chrystusie. Nowy Przekład Dynamiczny opatrzony przypisami i odnośnikami referencyjnymi do osobistego studiowania, a także komentarzami filologicznymi, historycznymi i teologicznymi*, Warszawa 2021.

[38] NPD nie jest przekładem rzymskokatolickim *sensu stricto*, tylko *sensu lato*, gdyż nie ma imprimatur, a opublikowane jest przez wydawnictwo NPD. Ta firma wydawnicza należy do

Biblia Pierwszego Kościoła (BPK)[39]

W listach więziennych rzeczownik *doúlos* występuje 11 razy (Flm 1,16 [dwukrotnie]; Flp 1,1; 2,7; Kol 3,11.22; 4,1.12; Ef 6,5.6.8), a w Kol 1,7 i 4,7 z przyimkiem *syn* („z, współ"), co daje łącznie 13 wystąpień. Cztery z nich są określeniem posłannictwa oraz misyjnej roli Pawła i jego współpracowników (Flp 1,1; Kol 1,7; 4,7.12), jeden odnosi się do uniżenia Chrystusa (Flp 2,7), pozostałe natomiast odnoszą się wyraźnie do realiów antycznego niewolnictwa i perspektywy wiary chrześcijańskiej na tę rzeczywistość, głównie w ramach części parenetycznej Kol i Ef (Kol 3,11.22; 4,1.12; Ef 6,5.6.8). Tak różnorodna grupa fragmentów pozwala zauważyć, czy tłumacz danego wydania różnicuje w sposób zrozumiały swój przekład, czy też zauważa się trudne do wyjaśnienia niekonsekwencje. Wszystkie wystąpienia słowa są jednoznacznie poświadczone w tradycji przekazu tekstu greckiego, stąd przyczyną różnic nie może być, pomimo dużej rozpiętości czasu powstania porównywanych tłumaczeń, korzystanie z odmiennej wersji greckiej NT. W polskiej literaturze istnieje cały szereg opracowań na temat instytucji starożytnego niewolnictwa, które powstały w okresie po drugiej wojnie światowej – rozbudowana bibliografia polskich prac do roku 2005 jest dodatkiem do tłumaczenia cytowanej już książki Leonharda Schumachera[40].

właściciela oficyny Vocatio, która ma w ofercie publikacje z imprimatur (np. tomy Prymasowskiej Serii Biblijnej) i bywa postrzegana jako katolicka (zob. np. artykuł w „Gościu Niedzielnym": A. Grajewski, *Uwaga cenzura!*, online: https://www.gosc.pl/doc/1161069.Uwaga-cenzura [dostęp: 05.06.2021]. Pozycji z imprimatur raczej z zasady nie mają w swojej ofercie wydawnictwa protestanckie. Redaktorem naczelnym projektu NPD jest właściciel wydawnictwa Vocatio, a zespół redakcyjny w znaczącej mierze opierał się na słownikach, leksykonach i in. pomocach wydanych w ramach Prymasowskiej Serii Biblijnej, jak i na wydaniu Biblii Wujka, rzeczy nietypowej dla tłumaczeń protestanckich (DOBRA WIADOMOŚĆ, s. 16–17). NPD wydaje się charakterystyczny dla rzymskokatolickich kręgów ewangelikalnych, kładących nacisk na misję, konwertyzm i podkreślających priorytet chrystologii, nawet kosztem mariologii i znaczenia sukcesji urzędu. Por. T. Zieliński, *Protestantyzm ewangelikalny. Studium specyfiki religijnej*, Warszawa 2013; A. Siemieniewski, *Ewangelikalna duchowość nowego narodzenia a tradycja katolicka*, Wrocław 1997; T. Terlikowski, *Triumf ewangelikalnego katolicyzmu*, online: https://www.ekumenizm.pl/koscioly/katolickie/triumf-ewangelikalnego-katolicyzmu [dostęp: 1.06.2021].

[39] *Biblia pierwszego Kościoła. Przełożył oraz przypisami opatrzył ks. Remigiusz Popowski SDB*, Warszawa 2021.

[40] L. Schumacher, *Niewolnictwo antyczne. Dzień powszedni i los niewolnych*, tłum B. Mroziewicz, Poznań 2005, s. 330–334.

Tabela 1. Zestawienie sposobów przekładu *doúlos* na język polski w Flm, Flp, Kol i Ef

	protestanckie						rewizje BG				ekumeniczne			rzymskokatolickie							
	BGK	BW	NTW	NPL	NPD		UBG	NBG	DBG		EPP	BE		BT2	BT3	BT5	BWP	BP	BEP	NPD	BPK
Flm 1,16 I[a]	S	S	N	S	S		S	S	S		N	N		N	N	N	N	N	N	N	N
Flm 1,16 II	S	S	N	-	S		S	S	S		N	N		N	N	N	-	N	N	-	N
Flp 1,1	*S*	*S*	-	*S*	*S*		*S*	*S*	*S*		*S*	*S*		*S*	*S*	*S*	*S*	*S*	*S*	*I*[b]	*S*
Flp 2,7	N	S	N	S	S		S	S	S		S	S		S	S	S	S	S	S	I[c]	S
Kol 1,7	*S*	*S*	*S*	*S*	*S*		*S*	*S*	*S*		*S*	*S*		*S*	*S*	*S*	*S*	*S*	*P*	*I*[d]	*S*
Kol 3,11	N	N	N	N	N		N	N	N		N	N		N	N	N	N	N	N	I[e]	N
Kol 3,22	S	S	N	S	S		S	S	S		N	N		N	N	N	N	N	N	Pd	N
Kol 4,1	S	S	N	S	S		S	S	S		N	N		N	N	N	N	N	N	Pd	N
Kol 4,7	*S*	*S*	*S*	*S*	*S*		*S*	*S*	*S*		*S*	*N*		*P*	*P*	*P*	*T*	*P*	*P*	*I*[f]	*N*
Kol 4,12	*S*	*S*	*S*	*S*	*S*		*S*	*S*	*S*		*S*	*S*		*S*	*S*	*S*	*S*	*S*	*S*	*I*[g]	*S*
Ef 6,5	S	S	S	S	S		S	S	S		N	N		N	N	N	N	N	N	Pd	N
Ef 6,6	S	S	S	S	S		S	S	S		S	N		N	N	N	N	N	N	S[h]	N
Ef 6,8	N	N	N	S	S		N	S	N		N	N		N	N	N	N	N	N	-	N

[a] Cyframi rzymskimi zaznaczone są dwa wystąpienia *doúlos* w tym samym wersecie Flm 1,16.

[b] W tłumaczeniu NPD wstawiono tautologiczne wyrażenie: „całkowicie i bez reszty oddany Chrystusowi", interpretując *doúlos* metaforycznie i w przypisie myląc status niewolnika z wyzwoleńcem, co wynika z zastosowania tekstów ST nt. niewolnictwa do kontekstu Cesarstwa Rzymskiego I w. n.e., gdzie status klienta wobec patrona nie był tożsamy ze statusem niewolnika wobec swojego właściciela. Zob. NPD, s. 754, przypis nr 1 oraz NPD, s. 1255–1256.

[c] *Morfe doúlou labon* oddano przez „przyjmując postać człowieka".

[d] Podobnie jak w Flp 1,1.

[e] *Doúlos* zawarty jest w parafrazie: „[…] ani jak wysoko czy nisko jest postawiony w społecznej hierarchii!".

[f] *Doúlos* jest tu przetłumaczony jako okolicznik sposobu: „z pełnym oddaniem".

[g] *Syndoulos* oddane przez „całkowicie oddany".

[h] *Hos doúloi Christoú* jest przetłumaczone „jakbyście służyli samemu Chrystusowi".

Legenda do tabeli: sigla biblijne umieszczone w pierwszej kolumnie tabeli po lewej stronie danego wiersza odnoszą się wyraźnie do instytucji niewolnictwa, na środku są określeniami Pawła i jego współpracowników, a wysunięte do prawej strony wiersza odnoszą się do Chrystusa. W poszczególnych wierszach kolejnych kolumn tabeli kursywą zaznaczono drugie z nich, a trzecie wytłuszczeniem.

W tabeli następujące litery oznaczają: N – niewolnik, S – sługa, P – pracownik, Pd – podwładny, T – towarzysz, I – inne, „-" – słowo pominięto w tłumaczeniu.

W przypadku Kol 1,7 i 4,7 abstrahuję od przyimka *syn*, zaznaczając tylko sposób przekładu samego rzeczownika (np. współ-pracownik w BT2 to „P").

W tabeli zaznaczono kolorem ciemnoszarym wiersze, wskazujące na wspólną tradycję przekładu protestanckich tłumaczeń i najnowszych rewizji tekstu Biblii gdańskiej, które w widoczny sposób różnią się od przekładów rzymskokatolickich oraz ekumenicznych. Kolorem jasnoszarym zaznaczono istotne różnice wśród tłumaczeń protestanckich.

Interpretacja:

W świetle zebranych danych zaskakujące są wyraźne różnice pomiędzy przedstawionymi tłumaczeniami protestanckimi a ekumenicznymi i rzymskokatolickimi. W wydaniach protestanckich tłumaczenie *doúlos* przez „sługę" występuje w większości z 13 wystąpień, oprócz Kol 3,11 i Ef 6,8. Najwyraźniej różnicę w przekładzie widać w wystąpieniach słowa w liście do Efezjan, Kolosan i Filemona, które wyraźnie odnoszą się do instytucji starożytnego niewolnictwa.

Sprawa jest o tyle interesująca, że te różnice pokrywają się z nowszymi rewizjami Biblii gdańskiej, które nie są tłumaczeniami z języka greckiego. Wydaje się to wskazywać na istnienie protestanckiej tradycji, bądź preferencji przekładania *doúlos* przez „sługę". Sugerowany w słowniku do wydania NPD wpływ przekładu Wulgaty na taką praktykę translatorską[41] nie jest przekonywający w przypadku tłumaczeń protestanckich, gdzie imperatyw przekładu na języki narodowe od XVI wieku i tłumaczenia opartego na tekście greckim, uniezależnił stopniowo praktykę translatorską od tekstu Wulgaty. Wydaje się, że wpływu należałoby raczej szukać w rozwoju i specyfice instytucji służby

[41] Podobnie błędnie zakłada się, że *doúlos* był w starożytności słowem w mniejszym stopniu odpychającym i problematycznym dla przeciętnego odbiorcy niż współcześnie. NPD, s. 1255–1256.

w Rzeczpospolitej w XV–XVII w. czy też innych form zależności, które mogłaby swoim znaczeniem obejmować, a których utożsamienie z niewolnictwem i językowe utrwalenie w tradycji protestanckiej nastąpiło wraz z popularnością Biblii gdańskiej[42]. Możliwy wpływ praktyki translatorskiej w Biblii Lutra na przekład Biblii gdańskiej wymagałby odrębnych badań, gdyż podobieństwa mogą wynikać z wykorzystania tej samej analogii do instytucji służby, znanej także w kontekście niemieckim. Wykracza to jednak poza ramy niniejszego artykułu.

Tłumaczenie NTW różni się w tym względzie od pozostałych protestanckich przekładów – Flm 1,16 tłumaczy przez „niewolnika", choć wydaje się niekonsekwentne – Kol 3,22 i 4,1 („niewolnik") przekłada inaczej niż Ef 6,5.6 („sługa"). Z kolei NPD różni się znacząco od tłumaczeń rzymskokatolickich, zaskakując niekonwencjonalnym i niestety niespójnym sposobem przekładu, co może wynikać z wspomnianych już błędnych interpretacji realiów grecko-rzymskich I w. n.e.

Oddanie greckiego *doúlos* w liście do Filemona przez „sługę" w przekładach powstałych od drugiej połowy XX-wieku jest niezrozumiałe, gdyż termin ten w tym wypadku jednoznacznie wskazuje na instytucję starożytnego niewolnictwa, a określenie „sługa", jak już wcześniej wspomniano, już w okresie po drugiej wojnie światowej było traktowane słownikowo jako dawne i przestarzałe w użyciu dosłownym.

Poza BGK i NTW żadne inne z analizowanych polskich tłumaczeń nie przekłada *doúlos* w liście do Filipian przez „niewolnika", choć byłoby to wskazane, ze względu na kontekst starożytnego miasta Filippi – kolonii rzymskiej – i treści listu, w którym podkreślony jest kontrast wobec rzymskiego pojęcia honoru, wzorcowego *cursus honorum*[43] i wartości, jaką przykładano do obywatelstwa (*politeuma* [państwo, ojczyzna, wspólnota, obywatelstwo] w niebie w Flp 3,20). W komentarzu z serii NKB.NT z 2011 roku Jan Flis tłumaczy oba

[42] Patrz m.in. publikacje K. Pobłockiego o przemocy w relacjach pan – włościanin, gdzie pojawiają się również różne formy służebności, jak i A. Leszczyńskiego, który podejmuje się analizy specyficznie polskiej dialektyki panowania i niewoli. A. Leszczyński, *Ludowa historia Polski. Historia wyzysku i oporu. Mitologia panowania*, wyd.1, Warszawa 2020; K. Pobłocki, *Chamstwo*, wyd.1, Wołowiec 2021.

[43] Patrz propozycja Hellermana odczytania hymnu z Flp jako *cursus pudorum*: J. H. Hellerman, *Reconstructing Honor in Roman Philippi. Carmen Christi as Cursus Pudorum*, Society for New Testament Studies Monograph, t. 132, Cambridge 2005, s. 136nn.

wystąpienia *doúlos w* Flp 1,1 i 2,7 przez „niewolnik", przekonywająco argumentując za taką translacją[44]. Pomimo to nawet nowsze przekłady protestanckie i katolickie, bazujące na tekście oryginalnym jak NPL i NPD, czy BEP i BPK, nie tłumaczą Flp 1,1 i 2,7 poprawnie. Możliwe, że wyjaśnieniem jest po prostu błędna identyfikacja tego pojęcia z *pais Theoú* z Iz w wersji Septuaginty[45]. Inną możliwością jest poczucie niestosowności tego terminu w odniesieniu do Chrystusa czy Apostoła Pawła – tak lakonicznie swoją translację Flp 1,1 tłumaczy Augustyn Jankowski w komentarzu z lat 60. ubiegłego wieku[46].

Podobnie we wszystkich analizowanych przekładach w zasadzie nie zdarza się przełożenie określenia *syn-doulos* przez niewolnika w Kol 1,7 i 4,7 – wyjątek stanowi BE i BPK w Kol 4,7. Ta kwestia wydaje się z kolei zagadkowa zwłaszcza w przypadku tłumaczeń rzymskokatolickich, które Kol 3,11.22; 4,1 jednoznacznie i trafnie wiążą z instytucją starożytnego niewolnictwa, natomiast Kol 1,7; 4,7.12 przekładają co najmniej niekonsekwentnie. Podobnie jak w przypadku Flp komentarz z 2006 roku z serii NKB.NT B. Adamczewskiego w Kol, 1,7 i 4,7.12 widzi jednoznaczne odniesienie do instytucji niewolnictwa w sensie metaforycznym – zupełnego oddania sprawie Chrystusa – i oddaje przez „niewolnika" i „współniewolnika"[47]. Trudno więc wyjaśnić, dlaczego, mając nawet w języku polskim przekonywająco uargumentowane tłumaczenie *doúlos* przez „niewolnika", tłumacze także nowszych przekładów nie decydują

[44] Flis zwraca uwagę na zawarty w określeniu w Flp 1,1 kontrast chrześcijańskiej i grecko-rzymskiej koncepcji wolności – wolnego jako niewolnika Chrystusa, jak i pozytywny wydźwięk słowa w kontekście sytuacji uwięzienia – Apostoł byłby całkowicie pod władzą Chrystusa, nawet w sytuacji uwięzienia. Flis w ekskursie poświęconym tej szczególnej intytulacji przytacza bibliografię polskich i zagranicznych prac poświęconych tematowi. W Flp 2,7 natomiast tylko osadzenie tłumaczenia w metaforze relacji pan-niewolnik pozwala w pełni oddać zamierzony w hymnie i szokujący wymiar kenozy Chrystusa. *List do Filipian*, oprac. J. Flis, NKB.NT Nowy Komentarz Biblijny Nowy Testament, t. 11, Częstochowa 2011, s. 73–79, 85–92, 212, 235–249 (dalej jako NKB.NB).

[45] J. Hellerman, *Reconstructing Honor in Roman Philippi*, dz. cyt., s. 136.

[46] *Listy więzienne. Wstęp, przekład, komentarz*, opr. A. Jankowski, Poznań 1962 s. 69–70.

[47] W przypadku Kol 1,7 Adamczewski zwraca uwagę na nieznane z protopawłowej literatury określenie *syndoulos* („współniewolnik") odniesione w tym wypadku do Epafrasa, które podkreśla w ten sposób łączność z teologicznym i misyjnym dziedzictwem Apostoła Pawła i jego paradoksalną metaforą wolności chrześcijańskiej (*doúlos Christoú*). Adamczewski wyłącznie *diákonos* oddaje przez „sługę". W Kol 4,7 widzi natomiast zależność od charakterystyki Epafrasa z Kol 1,7, którego uznaje za cieszącego się autorytetem wśród adresatów. *List do Filemona. List do Kolosan*, oprac. B. Adamczewski, NKB.NT, t. 12, Częstochowa 2006, s. 160–170, i 346–351.

się na rezygnację z tradycyjnego „sługi". Niekonsekwencja ta jest szczególnie widoczna w przekładach rzymskokatolickich Kol.

W przekładach protestanckich najtrudniej wyjaśnić z kolei tłumaczenie pouczeń skierowanych do niewolników i ich panów z listów do Kolosan i Efezjan – Kol 3,22; 4,1; Ef 6,5.6.8. W tych fragmentach wyraźnie jest zaadresowana instytucja niewolnictwa i próba ułożenia wzajemnych stosunków pomiędzy *kýrioi* (panami) i *doúloi* (niewolnikami), którzy bywali członkami tych samych Kościołów lokalnych. Analizując sposoby translacji, można odnieść wrażenie, że tłumacze z jakichś powodów obawiali się użycia słowa „niewolnik" w znaczeniu innym niż metaforycznym lub w wypowiedziach takich jak Kol 3,11, gdzie instytucja niewolnictwa z perspektywy chrystologicznej jest zrelatywizowana w społeczności wiary. Szczególnie w przypadku NPD i NPL wydaje się to zastanawiające, gdyż są najnowszymi przekładami protestanckimi z języków oryginalnych. Możliwym wyjaśnieniem może być konserwatyzm językowy – przyzwyczajenie do brzmienia poprzednich przekładów, które pod tym względem sięgały języka Biblii gdańskiej, a więc czasów, w których instytucja służby stanowiła element codziennego życia i mogła stanowić czytelną dla odbiorców tamtych czasów translację greckiego słowa *doúlos*. Tym bardziej wydaje się to prawdopodobne, gdy mowa o wyznaniach mniejszościowych, które kształtują swoją tożsamość w odniesieniu do, a najczęściej w kontraście, względem wyznania większościowego – w tym wypadku rzymskokatolickiego.

Tym samym okazuje się, że na przykładzie tłumaczenia greckiego słowa *doúlos* w listach więziennych z *Corpus Paulinum* w analizowanych tłumaczeniach protestanckich można dopatrzyć się wyraźnej różnicy względem tłumaczeń rzymskokatolickich oraz ekumenicznych. Zbieżność sposobu przekładu z trzema nowszymi rewizjami Biblii gdańskiej, może wskazywać, że wpływ przekładu wielokrotnie rewidowanego, a powstałego w 1632 r., ma w dalszym ciągu wpływ na kształt językowy tłumaczeń protestanckich. Wydaje się, iż przytoczone na początku obserwacje Alfonsa Weisera na temat słowa *doúlos* w świecie grecko-rzymskim, w znacznym stopniu odnoszą się do protestanckich, a w pewnym sensie do większości polskich tłumaczeń, które unikają wiązania tego słowa ze starożytną instytucją niewolnictwa nawet tam, gdzie wydaje się to oczywiste i zamierzone przez autorów listów.

Bibliografia

I. Polskie przekłady Biblii

1. *Biblia, czyli Pismo Święte Starego i Nowego Przymierza (Testamentu)*, Śląskie Towarzystwo Biblijne, Katowice 2012.
2. *Biblia Ekumeniczna to jest Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu z księgami deuterokanonicznymi. Przekład ekumeniczny z języków oryginalnych*, Towarzystwo Biblijne w Polsce, wyd. 1, Warszawa 2017.
3. *Biblia pierwszego Kościoła. Przełożył oraz przypisami opatrzył ks. Remigiusz Popowski SDB*, Oficyna Wydawnicza Vocatio, Warszawa 2021.
4. *Biblia Święta to jest całe Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu z hebrajskiego i greckiego języka na polski pilnie i wiernie przetłómaczona*, Brytyjskie i Zagraniczne Towarzystwo Biblijne, Warszawa 1958.
5. *Biblia to jest Pismo Święte Starego i Nowego Przymierza. Przekład z języka hebrajskiego, aramejskiego i greckiego*, wyd. 1, Ewangeliczny Instytut Biblijny, Poznań–Tarnobrzeg 2017.
6. *Biblia to jest Pismo Święte Starego i Nowego Przymierza. Przekład dosłowny z języka hebrajskiego, aramejskiego i greckiego*, wyd. 2, Ewangeliczny Instytut Biblijny, Poznań–Tarnobrzeg 2020.
7. *Biblia to jest Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu. Nowy przekład z języków hebrajskiego i greckiego opracowany przez Komisję Przekładu Pisma Świętego*, Brytyjskie i Zagraniczne Towarzystwo Biblijne, wyd. 8, Warszawa 1990.
8. *DOBRA WIADOMOŚĆ o ratunku w Chrystusie. Nowy Przekład Dynamiczny opatrzony przypisami i odnośnikami referencyjnymi do osobistego studiowania, a także komentarzami filologicznymi, historycznymi i teologicznymi*, Wydawnictwo NPD, Warszawa 2021.
9. *Nowy Testament. Nowy przekład z języka greckiego na współczesny język polski*, Brytyjskie i Zagraniczne Towarzystwo Biblijne, wyd. 1, Warszawa 1991.
10. *Pismo Święte – Stary i Nowy Testament. Pilnie i wiernie przetłumaczone w 1632 roku z języka greckiego i hebrajskiego na język polski, z uwspółcześnioną gramatyką i aktualnym słownictwem*, Fundacja Wrota Nadziei, Toruń 2017.
11. *Pismo Święte Nowego Testamentu w przekładzie z języków oryginalnych opracował Kazimierz Romaniuk*, wyd. 3, Kraków 2015.
12. *Pismo Święte Nowego Testamentu. Ekumeniczny przekład przyjaciół*, Wydawnictwo M, wyd. 2 poprawione, Kraków 2016.
13. *Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu w przekładzie z języków oryginalnych*, wyd. 2 zmienione, Wydawnictwo Pallottinum Poznań–Warszawa 1971.
14. *Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu w przekładzie z języków oryginalnych*, wyd. 3 poprawione, Wydawnictwo Pallottinum, Poznań–Warszawa 1980.
15. *Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu w przekładzie z języków oryginalnych*, wyd. 5, Wydawnictwo Pallottinum, Poznań–Warszawa 1980.
16. *Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu*, Fundacja Źródła Życia, Mszczonów 2019.
17. *Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu. Najnowszy przekład z języków oryginalnych z komentarzem*, Edycja Świętego Pawła, Częstochowa 2011.
18. *Pismo Święte. Stary i Nowy Testament w przekładzie z języków oryginalnych*, Wydawnictwo Święty Wojciech, wyd. 1 dodruk, Poznań 2020.

II. Opracowania, leksykony, słowniki, monografie

1. Dąbrowski E., *Dzieje Pawła z Tarsu*, wyd. 3 uzupełnione i poprawione, Teologia Polityczna, Warszawa 2013.
2. Dupont F., *Daily Life in Ancient Rome*, trans. Ch. Woodal, Blackwell Publishers, Oxford–Cambridge, Ma 1993.
3. Gnilka J., *Paweł z Tarsu*, tłum. W. Szymona, Wydawnictwo M, Kraków 2001.
4. Hellerman J. H., *Reconstructing Honor in Roman Philippi. Carmen Christi as Cursus Pudorum*, SNTSMS, t. 132, Cambridge 2005.
5. Hübner H., *An Philemon. An die Kolosser. An die Epheser*, HNT, t. 12, Mohr Siebeck, Tübingen 1997.
6. Leszczyński A., *Ludowa historia Polski. Historia wyzysku i oporu. Mitologia panowania*, Wydawnictwo Abc, wyd. 1, Warszawa 2020.
7. *List do Filemona. List do Kolosan*, oprac. B. Adamczewski, NKB.NT, t. 12, Edycja Świętego Pawła, Częstochowa 2006.
8. *List do Filipian*, oprac. J. Flis, Edycja Świętego Pawła, NKB.NT, t. 11, Częstochowa 2011.
9. *Listy więzienne. Wstęp, przekład, komentarz*, oprac. A. Jankowski, Wydawnictwo Pallotinum, Poznań 1962.
10. Murray H., *Slave of Christ. A New Testament metaphor for total devotion to Christ*, NSBT, t. 8, Downers Grove, Il. 1999.
11. *New International Dictionary of New Testament Theology and Exegesis,* red. M. Silva, t. 1, wyd. 2, Grand Rapids, Mi 2014.
12. Noll M. A., *Protestantyzm. Krótkie wprowadzenie*, tłum. M. Potz, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2021.
13. Pasek Z., *protestantyzm* (hasło), [w:] *Religia. Encyklopedia PWN*, t. 8, Wydawnictwo PWN, Warszawa 2003, s. 275–279.
14. Pobłocki K., *Chamstwo*, Wydawnictwo Czarne, wyd. 1, Wołowiec 2021.
15. Pietkiewicz R., Biblia Tysiąclecia *w tradycji polskiego edytorstwa biblijnego*, Papieski Wydział Teologiczny we Wrocławiu, Wrocław 2004: https://digital.fides.org.pl/dlibra/docmetadata?id=730.
16. Rakocy W., *Paweł Apostoł. Chronologia życia i pism*, Edycja Świętego Pawła, Częstochowa 2003.
17. Schumacher L., *Niewolnictwo antyczne. Dzień powszedni i los niewolnych*, tłum. B. Mroziewicz, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 2005.
18. Siemieniewski A., *Ewangelikalna duchowość nowego narodzenia a tradycja katolicka*, Papieski Fakultet Teologiczny, Wrocław 1997.
19. *Słownik grecko-polski*, oprac. Z. Węclewski, E. Wende i S-ka, Warszawa 1905.
20. *Słownik grecko-polski*, oprac. O. Jurewicz, t. 1, Wydawnictwo Szkolne PWN, Warszawa 2000.
21. *Słownik grecko-polski*, red. Z. Abramowiczówna, t. 1, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1958.
22. *Słownik języka polskiego*, red. W. Doroszewski: www.sjp.pwn.pl/doroszewski.
23. Weiser A., *δουλος*, [w:] *Exegetisches Wörterbuch zum Neuen Testament*, t. 1, szp. 845–848, wyd. 3 przejrzane i poprawione, Stuttgart 2011.
24. *Wielki Słownik Grecko-polski*, oprac. R. Popowski, wyd. 4 poprawione, Oficyna Wydawnicza VOCATIO, Warszawa 2006.

25. Winiarska-Górska I., *Język, styl i kulturowa rola szesnastowiecznych protestanckich przekładów Nowego Testamentu na język polski: między nowatorstwem a tradycją* [w:] *Polszczyzna biblijna. Między tradycją a współczesnością*, red. S. Koziara i W. Przyczyna, Teolingwistyka 6, t. 1, Wydawnictwo Diecezji Tarnowskiej Biblos, Tarnów 2009, s. 279–312.
26. Wojciechowski M., *Biblie polskie*, [w:] Religia Encyklopedia PWN, t. 2, Wydawnictwo PWN, Warszawa 2003, s. 88–89.
27. *Z problemów reformacji*, red. M. Uglorz, t. 5, Wydawnictwo „Zwiastun", Warszawa 1985.
28. Zieliński T., *Protestantyzm ewangelikalny. Studium specyfiki religijnej*, Wydawnictwo Naukowe ChAT, Warszawa 2013.

III. Artykuły, opracowania publikowane w wersji internetowej

1. *Wyznania religijne w Polsce w latach 2015–2018*, oprac. zespół, GUS, Warszawa 2019, s. 28–29: https://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/inne-opracowania/wyznania-religijne/wyznania-religijne-w-polsce-20152018,5,2.html.
2. Terlikowski T., *Triumf ewangelikalnego katolicyzmu*: https://www.ekumenizm.pl/-koscioly/katolickie/triumf-ewangelikalnego-katolicyzmu.
3. Grajewski A., *Uwaga cenzura!*: https://www.gosc.pl/doc/1161069.Uwaga-cenzura.

ks. Grzegorz Olek – (ur. 1987), absolwent Chrześcijańskiej Akademii Teologicznej, duchowny Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego (Luterańskiego), dr teologii ewangelickiej w zakresie biblistyki Nowego Testamentu, członek redakcji portalu BibleNote+. Zainteresowania badawcze to *Corpus Paulinum*, narratologia i analiza retoryczna, pierwotne chrześcijaństwo w realiach Cesarstwa Rzymskiego I w. n.e.